

УКРАЇНСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ В БАЛТСЬКОМУ ПОВІТІ в грудні 1919 – квітні 1920 рр.

Відтворено події грудня 1919 – квітня 1920 рр. в Балтському повіті Подільської (з лютого 1920 р. – Одеської) губернії, пов'язані з перебуванням підрозділів УГА-ЧУГА. Проаналізована взаємодія галичан та територіальних громад міста Балти й повіту.

Ключові слова: Балтський повіт, УГА, ЧУГА, реорганізація, Польовий штаб, національна свідомість.

Воссозданы события декабря 1919 – апреля 1920 гг. в Балтском уезде Подольской (с февраля 1920 г. – Одесской) губернии, имеющие отношение к пребыванию частей УГА-КУГА. Проанализировано взаимодействие галичан с территориальными общинами города Балты и уезда.

Ключевые слова: Балтский уезд, УГА, КУГА, реорганизация, Полевой штаб, национальное сознание.

The author focuses on the events which took place in Balta district Podil (Odes'ka since February, 1920) province from December, 1917 till April, 1921 and connected with UHA-RUHA. The analysis is also made on the interaction of the Galician people and local communities of Balta town and the district.

Key words: Balta district, UHA, RUHA, field headquarters, national conscience.

Історія військових формувань доби революції 1917-1921 рр. продовжує залишатись актуальною до нашого часу. На сьогодні немає жодного дослідження, яке б предметно відстежувало обставини перебування УГА-ЧУГА на Балтщині, що зумовлює необхідність даної розвідки. Метою статті є реконструкція участі галицького війська в подіях Української національно-демократичної революції на Балтщині. Об'єктом дослідження є історія національних збройних формувань України в добу Української революції. Предметом виступає взаємодія галичан з територіальними громадами м. Балти та повіту.

Багатий фактографічний, почасти суперечливий, матеріал, пов'язаний із перебуванням підрозділів УГА-ЧУГА на Балтщині, містять опубліковані та архівні спогади галичан, вояків Армії УНР, балтських партизан [1; 2; 5-8; 10; 13-15; 17; 18; 20; 22; 25]. Широку фактографію подає «Денник Начальної Команди УГА (1919-1920)» [9].

Радянська історіографія майже не згадувала ГА-УГА-ЧУГА з огляду на ідеологічну недосконалість сюжету. В той же час дана тематика постійно була в полі зору дослід-

ників діаспори, що створили низку розвідок загального характеру, проте більшість із них стосується «дозбручанського» періоду хронологічно та Східної Галичини географічно [3; 6]. Лише сучасна українська історіографія здійснила прорив у висвітленні регіональних реалій перебування галицького війська на Поділлі та Правобережній Україні. Цій темі присвячують увагу такі дослідники, як С. Олійник, В. Солдатенко, Б. Савчук, О. Завальнюк, Ю. Комарніцький та ін. [11; 16; 19]. Важливість національно-патріотичної та культурно-освітньої місії ГА-УГА-ЧУГА актуалізує у своєму доробку В. Футулійчук [23]. Проте, сьогодні ще є недостатнім рівень висвітлення локальної історії перебування галичан у низці населених пунктів України. Наприклад, побіжну характеристику перебування УГА-ЧУГА в Балті, в контексті загальної історії населеного пункту, подає в своїй збірці історичних есе «Балта: місто, освячене вічністю» лише Б. Сушинський [21, с. 244-249].

Обставини появи УГА на Балтщині вимагають короткого історичного екскурсу: ГА – регулярна армія ЗУНР (ЗоУНР) – після поразки в українсько-польській війні, станом

на 17 липня 1919 р., перейшла річку Збруч й приєдналася до Армії УНР в боротьбі проти більшовиків. Об'єднані армії здійснювали наступ на Одесу та Київ одночасно, при цьому ГА, як більш боєздатна, переважно була задіяна на північному напрямку. В бік Одеси рухались частини УНР. Так, в результаті боїв між підрозділами 45-ї дивізії 12-ї радянської армії та частинами 4-ї Сірожупанної дивізії Волинської групи Дієвої армії УНР (командувач Г. Бонч-Осмоловський) 6 вересня 1919 р. останніми було опановано Балту [12, с. 110]. Проте, з півдня та сходу рухався новий ворог – Добровольча армія, яка без оголошення війни вдавалась до збройної протидії українським військам. 24 вересня 1919 р., виходячи з фактичного стану відносин із збройними Силами Півдня Росії (ЗСПР), Директорія оголошує останнім війну, а вже 25 вересня Балта була захоплена білогвардійцями, українські війська відступили на північ [12, с. 477; 9, с. 65].

Подальші реалії воєнного протистояння ГА та Армії УНР проти Червоної та Добровольчої армії протягом жовтня 1919 р. призвели до значних втрат унаслідок бойових дій та епідемії тифу. У ГА в строю залишалось на початок листопада лише близько 10 % вояків. За цих умов з метою збереження особового складу Начальна Команда ГА на чолі з командармом М. Тарнавським 6 листопада 1919 р. на станції Зятківці Гайсинського повіту без згоди Є. Петрушевича, а 17 листопада в Одесі – за згодою диктатора ЗУНР та нового Начального вождя ГА О. Микитки, укладає союзний договір з А. Денікіним. Згідно з ним ГА під назвою УГА (Українська Галицька армія) переходила на бік Добрармії, зберігши внутрішню організацію та отримавши час та засоби на лікування [9, с. 103].

Проте, вже з другої половини грудня денікінці починають відступ й УГА, яка остаточно ще не пододала тиф, теж отримує накази відступати на південь. Відповідно до них, в район Балта-Бірзула-Борщі-Ясеново-Ольвіополь мав передислокуватись I корпус [9, с. 144].

У залишеній Начальною Командою Вінниці, де наразі перебувало близько 15 тис. галичан (з них 8 743 осіб. хворих) виникає

Вінницький ревком на чолі з Г. Давидом (члени: Н. Гірняк, С. Шухевич), який в ніч з 31 грудня 1919 р. на 1 січня 1920 р. – за посередництва голови Подільського губпарткому КП(б)У А. Хвилі – уклав союзний договір з місцевими комуністичними, ліво-есерівськими та «боротьбистськими» організаціями, проголосивши УГА Червоною Українською Галицькою армією (ЧУГА), проте статус ЧУГА залишався остаточно невизначеним [19, с. 2].

Наслідком цих подій став розкол УГА: Начальна Команда, яка на цей час знаходилась в районі Балти, не визнала Вінницького ревкому й продублювала наказ відступати на південь разом з Добрармією [3, с. 184]. Вже 7 січня 1920 р. щойно створений в Балті «політвідділ» УГА (О. Лесняк, А. Музичка, О. Станімір, Д. Паліїв) оголошує себе Начальним ревкомом ЧУГА, тобто найвищою політичною владою УГА-ЧУГА. 7, 8 та 10 січня Балтський (Начальний) ревком видав накази, згідно з якими всі частини УГА на схід від р. Дністер зобов'язувались ввійти до складу ЧУГА й порвати з денікінцями. Проте, Начальна Команда не визнала Балтський ревком та здійснила невдалу спробу домовитись з румунами про пропуск УГА через кордон у районі Тирасполь-Дубосари-Рибниця [19, с. 3; 9, с. 182].

Саме за подібних форс-мажорних обставин, що характеризуються загальною деморалізацією війська, в межах Балтського повіту локалізуються частини I корпусу УГА, станом на грудень 1919 р., до якого входили: 5-а Сокальська бригада (мала три курені піхоти, гарматний полк (командир – сотник А. Циганик), кінну сотню, саперну сотню та тиллові частини (комендант – сотник О. Демчук, згодом сотник В. Коссар); 6-а Равська бригада, що складалась з 3-х куренів піхоти, гарматного полку з 4-х батарей (командир – сотник Р. Фріш) і кінної сотні (сотник Ю. Головінський); 9 Угнівсько-Белзька бригада (отаман Б. Шашкевич); 10 Янівська або Яворівська бригада (полковник А. Долуд, згодом сотник М. Климкевич та сотник Ф. Кондрацький), кінний полк, 2-й гарматний полк СС, важка батарея [12, с. 531].

У спогадах балтських комуністів галичани вперше згадуються перед Різдом 1920 р.,

коли денікінці використали «два полки» 1 корпусу УГА в якості залози в селі Перельоти, де білогвардійці щойно розгромили проголошену більшовиками «Перельотську радянську республіку» [7, арк. 20]. Проте, самі галичани позиціонують себе на Балтщині з грудня 1919 р. Сотник-інженер УГА В. Рижевський засвідчує проведення в грудні 1919 р. в м. Балті «вишколу для доповнення фахового персоналу залізнично-дорожньої служби» [18, с. 247], а чотар 11-го гарматного полку О. Тишовницький відносить передислокацію свого полку в околиці Балти на початок грудня 1919 р. [22, с. 203].

Опанувавши ситуацію, більшовики заявили, що новорічні домовленості втратили силу. Балтський та Вінницький ревкоми налагоджують стосунки для вироблення нових конкретних домовленостей. 6 лютого до Києва з Вінниці від'їжджає делегація галичан, у складі якої перебували члени обох органів. Балтський ревком представляли: сотник Ф. Кондратський, бунчужні П. Малишевський та І. Васьків. У Києві галичанам були нав'язані умови реорганізації, що надійшли з Москви [6, с. 69].

Після Київських домовленостей Балтський Начальний ревком було перейменовано в «Начальну Команду», а 21 лютого 1920 р. до його складу ввійшли члени Вінницького ревкому, що переїхали до Балти. Результатом об'єднання стало утворення так званого «надкомуністичного» (за висловом С. Шухевича, який інкримінував йому надпопулярність більшовикам) ревкому на чолі з сотником В. Гадзінським [25, с. 9].

Трагічною сторінкою «Балтської доби» УГА-ЧУГА є арешт та видача більшовикам Начального вождя УГА генерала О. Микитки та начальника штабу УГА генерала Г. Ціріца. Заарештовані генерали були 10 лютого за наказом отамана О. Лисняка. 14 лютого їх доправили до Балти, де майже два тижні вони утримувались без слідства під арештом [20, с. 138]. 22 лютого воєнком Одеського округу Краєвський зажадав, аби генералів етапували з Балти до Вапнярки, де вони мали постати перед ревтрибуналом 14-ї радянської армії. Члени Начальної команди, після бурхливого обговорення, більшістю голосів відмовили, мотивуючи тим, що засудження генералів є компетенцією Ревтрибуналу ЧУГА [6, с. 135].

24 лютого о 2-й годині дня потяг із генералами рушив із залізничної станції Балта назустріч смерті. Під час етапування арештантів, «генерал Микитка зі страшеного жалю розплакався, а генерал Ціріц сказав: «Це сором для цілої УГА, що видає своїх генералів...». Переважна більшість галичан засудила рішення Начальної Команди [6, с. 143-145]. На вимогу Краєвського до Одеси були конвойовані також добровольчі старшини, що перебували при НКГА для зв'язку із ЗСПР, серед них генерал-майор Стойкін [9, с. 8].

27 лютого 1920 р. в Балту прибув член ЦК КП(б)У В. Затонський, призначений більшовиками відповідальним за реорганізацію УГА в ЧУГА. Незважаючи на протести галичан, він нав'язав київський варіант переформування війська: Об'єднаний ревком (Начальну Команду) було розпущено, Начальним вождем ЧУГА призначено В. Порайка (цивільного галичанина, під час війни потрапив у російський полон, вступив у РКП(б), член президії Компартії (більшовиків) Східної Галичини та Буковини), начальником Польового штабу ЧУГА став В. Іванов; військово-оперативні функції мала виконувати новопостала «комендатура». Галицькі корпуси, які на початок березня розташовувались переважно в районі Вінниця-Бершадь-Чечельник-Балта, форсованими темпами реорганізовувались в бригади. 1-й корпус УГА, що дислокувався в районі Балти, було реорганізовано в 2-гу бригаду ЧУГА під командуванням О. Лесняка та Ю. Головінського (близько 4,8 тис. стрільців) та підпорядковано 45-й радянській дивізії Й. Якіра. 2-й корпус УГА перетворено на 1-шу бригаду Червоних Українських Січових Стрільців (ЧУСС, на чолі: А. Шаманек, Б. Білінкевич) та підпорядкували 44-й радянській дивізії І. Дубового, а 3-й корпус УГА трансформовано в 3-ю бригаду ЧУГА (А. Кравс, О. Станімір) 58-ї радянської армії. Згідно з узагальненими даними, які приводять В. Солдатенко та Б. Савчук, у березні 1920 р. ЧУГА налічувала близько 1,5 тис. офіцерів та 15 тис. стрільців (з них: 1,2 % – хворі, 1,6 % – одужуючі) [19, с. 3].

Військовий з'їзд, який галичани планували провести в Балті 1-го березня й на який подекуди вже були обрані депутати, в зв'язку з реорганізацією не відбувся [9, с. 224].

Характерно, що реорганізація проводилась майже повністю за рахунок внутрішніх резервів УГА, хоча, за умовами домовленостей з більшовиками, ЧУГА мала перейти на забезпечення більшовиків [19, с. 3; 6, с. 103].

Більшовики здійснили також ідеологічну інтервенцію в лави галичан: була змінена національна військова атрибутика на комуністичну (червоний прапор та зірка з молотом замість жовто-блакитного стягу та тризуба; «Інтернаціонал» замість «Ще не вмерла Україна»; уводились вітання командирів «Хай живе радянська влада!» та звертання «товариш» тощо).

Комуністичні політвідділи намагались антагонізувати відносини між стрільцями та старшиною, педалюючи міф про різницю їх класових інтересів: В. Затонський та В. Порайко на мітингах старшину позиціонували не інакше як «ворогами українського народу» [20, с. 536]. Однак, ці заходи мали зворотний ефект. Показовим є протест, ухвалений на початку березня стрільцями 10-го гарматного полку на захист тризуба як військової відзнаки [9, с. 230]. Проте, в більшості, сподіваючись в спільній з більшовиками майбутній боротьбі з Польщею «переможно вернутись в рідну сторону», стрільці та старшина вчепили червоні смужки [9, с. 204].

Для закріплення процесу більшовизації галичан запроваджувались комісарські посади, яку у 2-й бригаді посів Р. Дідуник [16, с. 117]. В армії були організовані ком'ячейки, на засіданнях яких стрільців ознайомлювали з теорією комунізму [9, с. 226]. Подальшу реорганізацію більшовики планували закінчити до 10 березня 1920 р., а вже з середини березня галичан розпочали відправляти на фронт.

Не дивлячись на певну дезорієнтованість спілками з денікінцями, більшовиками, розвал соборного фронту, воїни УГА залишались носіями високого рівня сформованості національної свідомості, яку вони трансливали на місцеве українське населення на побутовому рівні, підвищували національно-політичний і культурний рівень, історичну свідомість жителів Балти та повіту просвітницькими заходами. Так, у період січня-лютого 1920 р. в Балті виступав Похідний театр УГА під проводом М. Бенцяля – одна із двох театральних труп армії [23, с. 81]. Українськість

галичан розуміла й Одеська спілка вчителів-українців, яка для підсилення свого складу, станом на 16 березня 1920 р., звернулася до Польового штабу в Балті з проханням відпустити їм 80 «інтелігентних галичан та галичанок для обсаджень ними учительських посад». Польовий штаб зголосився вислати лише «жіночі канцелярські сили» [9, с. 236].

Присутність у місті та повіті галичан, вихованих у дусі австрійського легалізму, призвела до нормалізації криміногенної ситуації та сприяла певному підвищенню правосвідомості місцевих жителів, що серйозно девальгувала в умовах частих періодів революційного безладдя. Стрільці протидіяли грабункам, безладу, запобігли знищенню телеграфу та пограбуванню казначейства [7, арк. 21].

Створений 1 березня 1920 р. при Польовому штабі замість військових судів Революційний трибунал ЧУГА (на чолі з Пучком, члени: Шухевич, Гадзінський) займався судочинством стосовно місцевого населення [15, с. 84]. Загалом, рішення суду справляли «на балтське населення якнайгарніше враження». Мешканці позитивно оцінювали його діяльність та «довіряли до суду».

Не дивлячись на історично обумовлені певні психологічні та культурні відмінності, у галичан загалом склались позитивні відносини з місцевими жителями. Конструктивними були стосунки з єврейською громадою: галичани не демонстрували антисемітизму, крім того, саме принципова позиція галицького командування попередила в часи відступу денікінців у середині січня 1920 р. єврейський погром в Балті, чим заслужили вдячність та повагу останніх [7, арк. 21]. Позитивність перебування галичан в місті усвідомлювалась євреями на тлі звірств, яких зазнали їхні одноплемінники від денікінців у низці тих містечок Балтського повіту та Подільської губернії в кінці 1919 – на початку 1920 рр., де не було галицьких залог [11, с. 302].

Польовий штаб, виконавши свою місію з реорганізації армії, яка перестала існувати як цілісність, двома транспортами – 30 березня та 3 квітня від'їхав до Києва [20, с. 537]. Першим транспортом відбув й Ревтрибунал із двома вагонами своїх арештантів, які етапування супроводжували співом: «Плачуть, тужать козаченьки в ревтрибунальській неволі...» [25, с. 6].

П. Солодуб, перед від'їздом із Балти, видав останній наказ по армії, в якому висловив подяку Польовому штабу за *«чесне, гарне та щире...»* відношення до служби під час реорганізації, попрощався з стрільцями, запевнивши, що передає їх в *«надійні руки»* та закликав стрільців пам'ятати, *«що ви – не пасинки Червоної армії, а її рідні діти...»* [9, с. 239]. Також було розформовано польові суди, для здійснення судочинства над галичанами визначено Військкревтрибунал 12-ї радянської армії (відділ для ЧУГА), що розміщувався в Балті [9, с. 236]. Польову сторожу, що була при Польовому штабі, відкомандировано до 1-ї бригади УСС [9, с. 239].

У Балті залишалися до травня 1920 р. Залізнична Військова Управа (ЗВУ) [2, с. 303], Технічний (інженерний) курінь на чолі з поручником К. Кізьюком, Служба зв'язку [1, с. 255]. Остання, маючи радіостанції, була джерелом інформації про події у світі. Наприклад, довідавшись про арешти серед українських боротьбистів у Києві, застерегли їх осередок у Балті [1, с. 255]. Підтримувався зв'язок також із рейдувочою Дієвою Армією УНР під командуванням М. Омеляновича-Павленка, генералом О. Удовиченком. За цей напрям відповідав чотар Ф. Побігушка, який двічі побував у М. Омеляновича-Павленка, був заарештований червоними, проте звільнений після опанування Балти 23 квітня рейдувочою Армією УНР [1, с. 255]. Мали галичани зв'язок й з С. Заболотним – найавторитетнішим місцевим селянським повстанським отаманом, який діяв у Балтському та Ольгопільському повітах й ще з лютого 1920 р. намагався схилити галичан на свій бік [7, арк. 21]. При С. Заболотному в квітні перебував зв'язковий-уповноважений від Галицького повстанкому чотар Білецький, який разом з Заболотним з'явився 27 квітня 1920 р. в штаб Армії УНР до М. Омеляновича-Павленка в Ободівку [17, с. 357]. З-поміж інших значних повстанських антибільшовицьких осередків краю контакти підтримувались, зокрема, з «республікою» в Пасицелах Ананьївського повіту Херсонської губернії (нині село Балтського району), де оперував отаман Пшеничний (Г. Миргород) [1, с. 255].

Більшовики з часом взяли під свій контроль технічні засоби зв'язку – найдовше аж до антибільшовицького повстання галичан –

протрималась радіостанція поручика М. Сітницького, що розташовувалась у потязі телефонної майстерні на ст. Балта [1, с. 256].

Технічний курінь К. Кізьюка залишався в Балті у підпорядкуванні більшовикам до 23 квітня 1920 р., коли з боку с. Немировського повітовий центр в ході Першого зимового походу – в ході боїв зі зведеним полком Гоппа та загоном міських збільшовизованих робітників (цукерників та пекарів) – опанували 4-й кінний та 5-й піший полки Київської дивізії під командуванням Ю. Тютюнника разом з місцевими повстанцями С. Заболотного (полком Чорних гайдамаків). Розуміючи ненадійність Технічного куреню в боротьбі з Армією УНР, більшовики, маючи брак сил, усе ж віддали напередодні наказ Кізьюку вивести галичан із Балти на станцію Борщі, далі – на Одесу. На світанку 23 квітня курінь рушив колоною *«від церкви в напрямку на станцію»*, проте був перехоплений роз'їздом 2-ї сотні 4-го київського кінного полку (саме ця сотня бойовим завданням мала роззброїти *«вартівий батальйон та технічний курінь»*) на чолі з хорунжим Протченком (15 бійців), який зумів переконати Кізьюка, що *«місто зайняте повстанцями й партизанами та що московський наказ не важкий»*. Підкріпивши аргументацію кулеметною чергою у повітря, Протченко *«обняв команду над колоною й привів її до місця постю штабу полку»* [17, с. 406]. Наразі змальовуючи зовнішній вигляд галичан, сотник Армії УНР Новиков пише, що *«командир куреня й більша частина старшин носили на кашкетах червоні зірки, у стрільців ні один із нас цього не помітив»* [17, с. 355].

Присутність галичан у Балті остаточно не вичерпалась з відходом куреня К. Кізьюка. Утворене до початку липня Галицьке Бюро при Одеському губпарткомі КП(б)У (з лютого 1920 р. Балтський повіт переходить зі складу Подільської до Одеської губернії) делегує уповноваженого І. Шепітка провести реєстрацію галичан по залізничній лінії Одеса-Бірзула-Балта [8, арк. 11].

Таким чином, період перебування в районі Балти частин 1-го корпусу УГА, Начальної Команди, Начального ревкому, Польового штабу ЧУГА, інших інституцій армії був одним із найдинамічніших та найтрагічніших в історії галицького війська. Саме Балта була епіцентром трансформаційних

змін УГА в ЧУГА, які Н. Гірняк образно схарактеризував як «останній акт трагедії» армії. Проте, в житті територіальної громади Балтщини УГА-ЧУГА, не зважаючи на певну дезорганізацію, відіграла позитивну та конструктивну роль: було стабілізовано криміногенну ситуацію, попереджено білогвардійський єврейський погром, активізовано процес формування національної свідомості україн-

ства повіту тощо. Зі свого боку галичани отримали можливість у шпиталях, на приватних квартирах подолати тиф, зберегти особовий склад армії для подальшого долучення до лав Армії УНР. Саме переважання дружніх, партнерських стосунків дало підстави галичанам у своїх спогадах констатувати, що на Балтщині «співчували нам і пригортали, мов рідних братів...» [6, с. 132].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зілінський Р. Служба зв'язку / Р. Білінський // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії). – Вінніпег, Канада : видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1958. – С. 249-257.
2. Буцманюк Ю. Залізнодорожна Військова Управа (ЗВУ) / Ю. Буцманюк // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії). – Вінніпег, Канада : видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1958. – С. 297-305.
3. Верига В. Визвольна боротьба в Україні 1914-1923 рр. / В. Верига : у 2 т. – Т. 2. – Рівне : Вид-во ВАТ «Рівненська друкарня», 2005. – 496 с.
4. В огне гражданской войны. Из истории борьбы трудящихся Одесщины против объединенных сил внутренней и внешней контрреволюции в период гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918 – ноябрь 1920 гг.). Сборник документов и материалов. – Одеса : Одесское книжное изд-во, 1962. – 502 с.
5. Гірняк Н. УГА в союзі з червоними // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії) / Н. Гірняк. – Вінніпег, Канада : видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1958. – С. 515-534.
6. Гірняк Н. Останній акт трагедії Української Галицької Армії (Спогади учасника подій за час від половини грудня 1919 до половини вересня 1920) / Н. Гірняк. – PerthAmboy, N.J. : Вид-во Українського Військового Історичного Інституту в США, 1959. – XV. – 285 с.
7. Держархів Одеської обл., ф. П-2, оп. 1, спр. 1347. – 25 арк.
8. Держархів Одеської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 142. – 76 арк.
9. Денник Начальної Команди Галицької Армії. – Нью-Йорк : Червона Калина, 1974. – 325 с.
10. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / О. Доценко. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2001. – 376 с.
11. Завальнюк О. М. Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр. / О. М. Завальнюк, Ю. Б. Камарницький. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. – 320 с.
12. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння / М. Ковальчук. – К. : Темпора, 2006. – 576 с.
13. Кравс А. За українську справу. Спомини / А. Кравс. – Львів : Червона Калина, 1937. – 99 с.
14. Левицький О. Пропаганда й преса // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії) / О. Левицький. – Вінніпег, Канада : видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1958. – С. 325-333.
15. Микитюк Д. Організаційна структура УГА // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії) / Д. Микитюк. – Вінніпег, Канада : видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1958. – С. 3-84.
16. Олійник С. В. Створення Червоної Української Галицької армії / С. В. Олійник // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2008. – Вип. 1. – С. 111-122.
17. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) : документально-художнє видання / М. Омелянович-Павленко. – К. : Темпора, 2007. – 608 с.
18. Чижевський В. Сотник-інженер УГА / В. Чижевський // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії). – Вінніпег, Канада : видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1958. – С. 246-248.
19. Солдатенко В. Союз Української Галицької армії з більшовиками у січні-квітні 1920 р. / В. Солдатенко, Б. Савчук // Історія України. – 2002. – № 15 (271), квітень. – С. 1-4.
20. Сохоцький І. Польовий штаб ЧУГА // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії) / І. Сохоцький. – Вінніпег, Канада : видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1958. – С. 534-537.
21. Сушинський Б. Балта: місто, освячене вічністю. Історичні есе / Б. Сушинський. – Одеса : «Друк», 2005. – 360 с.

22. Тишовницький О. 11-й гарматний полк // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії) / О. Тишовницький. – Вінніпег, Канада : видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1958. – С. 202-203.
23. Футулуйчук В. Українська Галицька армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918-1920 рр.) / В. Футулуйчук. – Донецьк : Східний видавничий дім, УКЦентр, 2000. – 152 с.
24. Чорний С. Національний склад населення України в ХХ ст. Довідник / С. Чорний. – К. : ДНВП «Картографія», 2001. – 88 с.
25. Шухевич С. Спомини з Української Галицької Армії (1918-1920). Частина V Від квітня 1920 до серпня 1920 / С. Шухевич. – Львів : Видавнича Кооператива «Червона Калина», 1929. – 147 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Я. В. Верменич, д.і.н., професор П. М. Тригуб.*

© А. М. Лекар, 2012

Стаття надійшла до редколегії 16.09.2012